

ARTUKLU'DAN SELÇUKLUYA DİYARBAKIR'DA İKTİSADİ VE SİYASİ HAYAT¹

Economic and Political Life in Diyarbakir from Artuklu to Seljuk

Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi FEF. Tarih Bölümü, Ağrı/Türkiye
ORCID : 0000-0002-3581-0682

Onur AYDIN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. L. Öğrencisi, Ağrı/Türkiye

Cite As: Bedirhan, Y. & Aydın, O. (2021). "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakir'da İktisadi Ve Siyasi Hayat", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 7(41): 299-310.

ÖZET

Eski çağlardan beri birçok uygarlıklara ev sahipliği yapan Diyarbakir şehri, ticari özelliğini asırlarca devam ettirmiştir. Türklerin Anadolu topraklarını fethetmesi ve El-Cezire bölgesinde Mardin merkez olmak üzere kurulan Artuklular, bölgede ticareti geliştirmek için yaptığı imar çalışmaları ve beraberinde faaliyete geçirdiği tarım ve sanayi üretiminin artırılmasıyla bölgenin ticari ve iktisadi olarak gelişmesini sağlamıştır. Daha sonra Anadolu Selçuklu devletinin bölgede Diyarbakir ve çevresine hakim olmasıyla birlikte yaptığı bayındır çalışmaları ile şehri ticaret ve üretim merkezi haline getirmiştir. Üretimi ve ticareti teşvik eden Türkiye Selçukluların şehirde üretimi yapılan çok sayıda tarım, sanayi ve maden ürünlerinin ihracatını komşu ülkelere gerçekleştirerek şehrin ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçukluları, Diyarbakir, Ticaret, Ekonomi

ABSTRACT

The city of Diyarbakir, which has been home to many civilizations since ancient times, has continued its commercial feature for centuries. Artuklular, which was established as the mardin center in al-Jazeera region and conquered anatolian lands by Turks, has made the region develop commercially and economically with its zoning works to improve trade in the region and the increase of agricultural and industrial production it has put into operation with it. Later, the Anatolian Seljuk state dominated Diyarbakir and its surroundings in the region and made the city a center of trade and production with its bayindir works. The Seljuks of Turkey, who encouraged production and trade, exported a large number of agricultural, industrial and mineral products produced in the city to neighboring countries and provided the economic development of the city.

Keywords: Anatolian Seljuks, Diyarbakir, Trade, Economy

1. GİRİŞ

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunana Diyarbakir şehri Mezopotamya'nın kuzey tarafında yer almaktadır. Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber ismi ilk olarak Asur Kralı Adad Nirari'ye ait (M.Ö. 1310-1281) olan bir kılıç kabzasında "Amidi veya Amedi"² olarak yazılmıştır. Bu ismin Diyarbakir ve çevresine daha önce hüküm süren Hurrilerden kaldığı da belirtilmektedir.³ "Amedi" adı Roma döneminde Amida'ya dönüşmüş, Konstantius döneminde bir ara kente "Augusta" denilmişse de⁴ bu ad, kabul görmemiş ya da kısa sürede unutulmuştur.⁵ "Amida" isminin Yakutçadaki bakır sikke anlamında kullanılan "Amiday" kelimesinden geldiğini⁶, kentin Ptolemais'nin bahsettiği "Ammaia" kenti ile özdeş olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirten yayınlar da bulunmaktadır.⁷ Roma dönemi tarihçilerinden olan Antakya'lı Ammianus Marcellinus (M.S. 359) Diyarbakir'dan "Amida" olarak söz etmiştir.⁸ Bu tarihten sonra Latin, Yunan ve Süryani kaynaklarında şehrin adı Amid olarak geçer.⁹ Arap Kaynaklarında ise Amed olarak zikredilmiştir.¹⁰

¹ Bu Makale, "Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ticaret Şehirleri" Adlı Yüksek Lisans Tezinden Üretilmiştir.

² Şevket Beysanoğlu, Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakir Tarihi, C. I., Ankara 1987, s. 3'te, Asur Kralı I. Adad Nirari Dönemine (MÖ 1310-1281) tarihlenen bir kılıç kabzasında "Amedi" adının yazılı olduğu, MÖ 800, 762 ve 705 yıllarına ait Asur Vali isimlerini bildiren belgelerde "Amedi" adının geçtiği belirtilmekte, s. 63'te, "Bit Zamani" kabilesinin "Huri" surunu onardıkları anlatılmaktadır; Nurgül Yıldırım, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, Ankara (2012), s. 93-110; E. Unger, "Amida" mad., *Reallexikon der Assyriologie*, C. I., Berlin 1928, s. 94'te, Kentin, Bit Zamani kabilesinin merkezi olduğu dönemde de "Amedi" adıyla anıldığı belirtilmektedir; Carl Ritter, *Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI.*, Berlin 1844, s. 22'de, 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir Roma sikkesinde "Amida" adının yazılı olduğu belirtilmektedir.

³ Ali Boran-Razan Aykaç, "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakir Kale", *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.* 2019; (42): 273-282.

⁴ G. Ebû'l Ferec, Abû'l-Farac Tarihi, C. I., (Çev. E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 136;

⁵ Ammianus Marcellinus, *The History*, (Çev.: J. C. Rolfe) 1963, XVIII/8-10, s. 63-469 ve XIX/1-8, s. 471-511'de, Diyarbakir'dan "Amida" adıyla bahsedilmektedir.

⁶ O. C. Tuncer, *Diyarbakir Kiliseleri*, Ankara 2002, s. 9.

⁷ Mehmet Özcanlı, "Unesco Kültür Mirasında Diyarbakir Surları", *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)* 2018 Vol:4 Issue:24 pp:5106-5115.

⁸ Hatice Tuğba Akdoğan, *Ammianus'un Karadeniz Tasviri Ammianus Descriptio Ponti Euxini* (Ammianus Marcellinus Rerum Gestarum Kitap XXII, Bölüm 8), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s. 15.

⁹ Canan Parla, "Surları Ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakir Kenti", *ODTÜ MFD*, 2005/1, (22/1), Sss. 57-84.

Şehrin XIII. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde ismi farklı olarak da belirtilmiştir. Kara Amid veya Kara Hamid ve Timur dönemi zafarnamelerinde Kara Kale isimleri ile anılmıştır.¹¹ Bu isimler ile anılmasının sebebi şehir surlarının siyah taşlar ile inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Evliya Çelebi de şehrin “Kara” lakabıyla isimlendirilmesini siyah taşlar ile inşa edilmesine bağlamaktadır.¹²

Mezopotamya bölgesinde önemli şehirlerinden olan Diyarbakır tarihin her döneminde farklı milletlerin istilalarına uğramıştır. İslamiyet’in Mezopotamya bölgesine doğru yayılmasıyla başlayan Bizans-Arap çatışmaları sonucu Diyarbakır Arapların eline geçmiştir.¹³ İlerleyen yıllarda (XI. yüzyıl) Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmesi ve Türk beylerinden olan Artukluların bölgeye hakim olmasıyla birlikte yapılan ekonomik reformlar sonucu bölge iktisadi olarak kalkınmaya başlamış, ticaret ve kültürel faaliyetleri geliştirilmek için çeşitli yatırımlar yapılmıştır.¹⁴ Bölgede Anadolu Selçuklu devletinin doğu güvenlik politikasını devam ettiren II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Diyarbakır seferine çıkmadan önce Eyyubi meliki olan Melik Kamile karşı diğer Eyyubi melikleri ile evlilik yollarıyla ittifak kurarak onları kendine bağladıktan sonra Güneydoğu Anadolu bölgesine ordu göndermiştir.¹⁵

Bölgeye gelen Selçuklu ordusu¹⁶ daha önceden Eyyubi hükümdarı I. Nasuriddin tarafından Eyyubi topraklarına katılan Diyarbakır şehrini kuşattı.¹⁷ Selçuklu kuşatmasına fazla dayanamayan şehir 1240 yılında teslim olarak Selçuklu topraklarına katıldı. Güneydoğu Anadolu’nun en önemli ticari ve iktisadi merkezlerinden olan Diyarbakır şehri artık Selçukluların doğuda ki en önemli ticari merkezlerinden birisi olmuştu.¹⁸ Şehir, verimli hilal denilen bereketli topraklarda bulunması ve maden yatakları bakımında zengin olması nedeniyle eski çağlardan beri birçok uygarlığın burada tarım ve ticaret yaptığı Anadolu’nun en eski şehirlerinden birisidir.¹⁹

Diyarbakır’da ticaret faaliyetleri milattan önce 18. yüzyıl Asurlulara kadar uzanarak tarihin her aşamasında büyük bir ticaret merkezi haline gelmişti.²⁰ Şehir, Suriye, Irak, Kafkaslar, Anadolu ve denizlere ulaşan ticaret yollarının üzerinde olması nedeniyle ticari malların kolaylıkla farklı bölgelere ulaşımı sağlıyordu.²¹ Şehrin önemli ticaret geçiş yolları üzerinde bulunmasından dolayı kaynaklanan ticari hareketlilik, Anadolu ve Mezopotamya bölgesine gelen çok sayıda yerli ve yabancı tüccarların dikkatini üzerine çekmişti.²² Buna bağlı olarak Güneydoğu bölgesinde yoğun olarak ticari faaliyetlerin bulunduğu şehirlerin ilk sırasında gelirdi.²³

Diyarbakır şehrini ayrıntılı olarak tasvir eden Tavernier, şehrin merkezinde bulunan cami etrafındaki dükkânlardan, çarşı ve pazarlarının kalabalıklığından bahsederken şehrin ticari canlılığını vurgu yapar.²⁴ Doğu ülkelerine ve Bağdat’a çeşitli ticari mallar ihraç eden Diyarbakır, bir taraftan da Avrupa’dan Çin’e kadar uzanan farklı ticaret merkezlerine dokuma kumaşlar, örtüler, elbise, çeşitli sanayi ürünleri ihraç ediyordu.²⁵

¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1.C, 3.Baskı, Ankara 1998, s.1,3.

¹¹ H. Sayrafi, *Nüzheti’n-Nüfus ve’l-Ebdân, I*, (thk. Hasan Habeşi), Kahire, Matbaatü Dârü’l-Kütüb, 1970, s. 362.

¹² Songül Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Adıyaman 2019, s. 31,36,37.

¹³ Belâzurî, *Fütuhu’l-Bıldân*, (trc., M.Fayda), Ankara 1987, s.87-89; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, Beyrut 1979, II, s.384-396, (trc., M.B. Eryarsoy), II, s. 349-364; İmâmeddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut 1966, VI, 348-350; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc., S. Tuğ), İstanbul 1980, I, s. 218; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (trc., Mehmet Özey), İstanbul 2000, s. 232; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara 2003, s.155.

¹⁴ Selim Kaya, “Artuklulara İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019*, 67-85.

¹⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, s. 155,157, 357, 358, 360.

¹⁶ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (2014), (Çev. Mürsel Öztürk), T.T.K, 1.C, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 125.

¹⁷ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C.9, s. 466.

¹⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, s.125.

¹⁹ Oktay Başak, “Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.15, (Mart 2010), s. 55.

²⁰ Atakan Akçay-Serdar Özbilen, “Yeni Asur Dönemi’nde Yukarı Dicle Bölgesi Ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl: 8 • Cilt: 8 • Sayı: 15 • Bahar/Spring 2018, ss. 537-563.

²¹ Adnan Eskikurt, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014 Güz, ss.15-40.

²² Eskikurt, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, s.18-20.

²³ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 217.

²⁴ Jean Baptiste Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, (Editör Stefanos Yerasimos, Çeviren T eoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 287.

²⁵ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s.218.

2. TİCARET

Anadolu'nun en eski ticaret ve kültür merkezlerinden biri olan Diyarbakır,²⁶ Bulunduğu coğrafi konumdan dolayı bu özelliğini kaybetmemiş, her dönem önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Trabzon, Musul ve Bağdat arasında işleyen ticaret yollarının buradan geçmesi şehrin ticari önemini daha da arttırmıştır.²⁷ Irak, İran, Suriye ve el-Cezireli tüccarlar tarafından Suriye, Bağdat ve Musul üzerinden Anadolu'ya ithal edilen şeker, cam, avize, keten, atlas, ipekli dokumalar, Mısır ve Hint kökenli ilaç yapımında kullanılan bitkiler ile baharat çeşitleri önce Güneydoğunun en büyük ticaret merkezi olan Diyarbakır'a getirilirdi.²⁸ Buradan Anadolu'nun ticaret şehirlerine dağıtılırdı. Bu tüccarlar eğer Diyarbakır üzeri başka ülkelere transit devam edecek ise burada dinlendikten sonra hareket ederlerdi.²⁹

Diyarbakır'ın, Asurlulardan beri devam eden bu ticari fonksiyonu Artuklular ve Selçuklular zamanında aynen devam ederek kara yolundan hariç farklı bir yol olan Dicle Nehri üzerinden Bağdat çarşısı pazarlarına kadar dolaşıma soktuğu ve dünyanın farklı yerlerine gönderdiği ticari mallar ile bölgenin ekonomik olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Şehirde ticaret yoğunluğunun fazla olması nedeniyle çok sayıda çarşı ve pazarlar kurulmuştur.³⁰

Diyarbakır'da ticari faaliyetlerde bulunan Avrupalı, Türk, Rus, Arap, Venedik, İran ve Kafkaslı tüccarlar buradan satın aldığı çeşitli dokuma ve tarım ürünleri ile ev eşyalarını farklı ticaret yollarından Avrupa, İslam ülkeleri ve Karadeniz'in kuzeyi ülkelere ihracatını gerçekleştirirlerdi.³¹ Diyarbakır'dan üç koldan yola çıkan ticaret kervanı ilk olarak güneybatı ve doğu istikametinde giden Akdeniz ve Basra körfezine ulaşırdı.³² Akdeniz üzeri giden yol Avrupa ticaret merkezlerine, Basra körfezi üzeri giden Hindistan'a kadar giderdi. İkinci yol, Karadeniz istikameti giden kervan Harput, Sivas üzerinden Trabzon veya Samsun limanlarından Karadeniz üzeri Rusya, İstanbul ve Kırım'a ulaşırdı.³³ Üçüncü yoldan giden ticaret kervanı ise Bitlis ve Van gölü havzasından Kafkaslar, Azerbaycan ve İran'a rahatlıkla ulaşarak ticari faaliyetlerde bulunurdu.³⁴

Avrupa'dan Anadolu'ya ithal edilen cam ürünleri, Rum kumaşı, Venedik kumaşları, kürk, gümüş, kalay, çeşitli silahlar ile Frenk ve Rum köleler³⁵ Akdeniz üzeri Antalya ve Alanya limanlarına ulaşırdı. Bu limanlardan başlayıp Bağdat'a kadar uzanan ticaret yolu, Konya'dan geçerek Sivas'ta iki kola ayrılırdı. Birinci kol, Sivas üzerinden Erzincan, Erzurum istikametinden İran ve Gürcistan'a giderdi. İkinci bir kolu ise Sivas'tan, Güneydoğuya ayrılarak, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Musul üzerinden Bağdat'a ulaşırdı. Avrupa üzeri Bağdat'a giden ticaret kervanları getirdikleri ticari malları ile birlikte Irak topraklarına girmeden önce yol üzerinde bulunan bölgenin en büyük ticaret merkezi olan Diyarbakır'da konaklardı. Tüccarlar burada ticari faaliyetlerde bulduktan sonra Bağdat'a giderlerdi.³⁶

Bağdat-İstanbul, transit ticaret yolunda takip edilen güzergâh şöyleydi: Bağdat'tan yola çıkan ticaret kervanı Musul ve Diyarbakır'a uğrayarak, Ergani, Gölcük, Harput, Malatya ve Sivas'tan Ankara üzeri İstanbul'a ulaşırdı.³⁷ Diyarbakır üzerinden Irak'a giden diğer bir ticaret yolu ise, Samsun limanından başlayıp Sivas, Divriği, Çemişkezek, Harput, Ergani ve Diyarbakır'dan, Mardin, Musul üzeri Bağdat'a ve Basra körfezine kadar ulaşırdı.³⁸

²⁶ Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s. 20, 53-54.

²⁷ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s.217.

²⁸ Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s.61, 177.

²⁹ Yaşar Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43,(Nisan 2016), s. 623, 624; Berrin Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2004, s. 51.

³⁰ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 217.

³¹ Şehmuz Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 194.

³² Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s.61, 178-230.

³³ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 53.

³⁴ Mükrimin H. Ymanç, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 4. Baskı, C. 21, İstanbul 1976, s. 601; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 217

³⁵ Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 624.

³⁶ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, (Ağustos 1981), s. 364.

³⁷ Fatih Aksoy, "XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri", *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,(Haziran 2019), s. 220, 221; Mustafa Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2004, s.120.

³⁸ M.Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1998, s. 57.

Karadeniz'in kuzeyinden Rus, Kırım, Kıpçak, Türk, Avrupalı ve Arap tüccarlar Anadolu'ya ithal ettikleri yabani hayvan kürkleri, bal, Rus keteni ve yünlü kumaşları, kurutulmuş balık, çeşitli hayvansal gıda ürünleri, Rus, Kıpçak, Çerkez köleleri³⁹ Samsun, Sinop ve Trabzon limanları üzerinden Anadolu ticaret şehirlerine dağıtarak ticaretini yaparlardı. Anadolu üzerinden komşu ülkelere İran, Irak, Suriye ve Mısır'a çok fazla kuzeyli köle ihracatı gerçekleştirilirdi.⁴⁰

Bu kölelerin kadın olanları cariye (hizmetli) olarak alınır erkekleri ise asker olarak ordu için kullanılırdı. Mısır ordusu ekseriyeti Kıpçak kölelerden oluşmaktaydı.⁴¹ Kıpçak Türkleri, kıtlık zamanlarında erkek çocuklarını satarlardı. Bolluk olduğu vakit erkek çocukları satmaz sadece kız çocuklarını satarlardı.⁴²

Selçuklular ve Artuklular bölgede ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için kervansaraylar ve derelerden kolay ulaşım sağlanabilmesi için köprüler inşa etmişlerdi. Diyarbakır ticaret yolu üzerinde inşa edilen kervansaraylar, Gölbaşı hanı, Diyarbakır-Malatya yolu üzerinde Ergani'ye 50 kilometre mesafede kurulmuştur. Kömür hanı, Diyarbakır- Malatya arasında Fırat nehri yakınlarında kurulmuştur. Orta han, Diyarbakır-Malatya arasında Ergani'yi geçtikten sonra kurulmuştur.⁴³ Diyarbakır'da nehirler üzerinde inşa edilen köprüler, Malabadi Köprüsü, Diyarbakır-Batman yolu üzerinde bulunan Batman çayı üzerinde inşa edilmiştir. Bu köprü günümüze kadar gelen ve dünyanın en büyük kemer açıklığı olan 40.80 metrelik köprülerinden birisidir. Halil viran Aruzlu köprüsü, Diyarbakır Deve geçidi suyu üzerinde kurulmuştur. Üzerinde bulunan üç kitabeden biri köprünün 1218 tarihinde yapıldığını bildirir.⁴⁴

Artuklu devletinin ilk hükümdarlarından olan es-Said Hüsameddin 1153 yılında Diyarbakır'da ilk köprü kuran kişi olarak, Satıdame nehri üzerinde Akraman (Karaman) köprüsünün inşaatını başlatmış ancak köprünün tamamlanmasına ömrü yetmeyince oğlu Malik Necmeddin Alp tamamlamıştır.⁴⁵ Artuklular, Türkiye Selçukluları gibi yaptığı ticari anlaşmalar ile ticareti canlandırmayı amaçlamış ve tüccarlara can, mal güvenliği sağlamıştı. 1285 yılında Ermeni prensi Leon ile yapılan ticari anlaşma Artuklu-Ermeni ticari ilişkilerinde oldukça önem arz etmektedir.⁴⁶

Diyarbakır şehrinin Türk-İslam fetihlerinden daha önce de ticaret şehri olduğu 503 yılında İranlı işgalcilere karşı şehrin Bizans tarafından kuşatılması ve bir süre sonra kuşatmanın kaldırılmasıyla birlikte İranlılar kaleden dışarı çıkarak şehirde bulunan tüccarlara bakır, kurşun, demir ve buldukları eski eşya ve elbiseleri satmasından anlaşılmaktadır. Bu durum şehrin ticari hareketliliğini savaşlara rağmen devam ettiğini göstermektedir.⁴⁷

"1518 ve 1540 tarihli Osmanlı tapu tahrir defterlerinin" verdiği bilgilere göre Diyarbakır, Osmanlı öncesi de bir hayli gelişmiş ticaret hacmine sahipti. Bu kayıtlara göre şehirde on beş adet çarşı bulunduğu ve bu çarşıların çoğunun Orta çağlardan beri aktif olarak ticari faaliyetlerine devam ettiği belirtilmektedir. 13. yüzyılda İbnü'l Adim eserinde, Diyarbakır'ın çarşılarının kalabalıklığından çok sayıda yerli ve yabancı tüccarı ağırlamasından bahsederken şehrin ticari işlevini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Diyarbakır şehrinde bulunan saraylara, ikamet edilen lüks mekânlara ve eğlenilecek yerlerin çokluğuna bakıldığı zaman para döngüsü ve ticari hareketliliğin şehrin iktisadi anlamda büyük bir gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁹ Selçuklu sonrası şehirde devam eden ticari canlılık kendini Osmanlı döneminde de

³⁹ K. Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev. Ö. Akpınar, İstanbul 2009, s. 37; Mehmet Ali Bozkuş, "Ortaçağ Alanya'sında Ticaret ve Ticari Yollar", *PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi* · Vol II, (2016), ss. 209-223.

⁴⁰ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk Name) I, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, p. 63; A. Mazaheri, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1972, s. 364; Zeynep Güngörmez, "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)*, Cilt/Volume: II, Sayı/Issue: 4, Yıl/Year: 2016, ss. 87-105.

⁴¹ Emmanuel Piloti, *L'Egypte Au Commencement Du Quinzieme Siecle D'apres Le Traite d'Emmanuel Piloti De Crete* (Incipit 1420). Ed. P. H. Dopp. Kahire 1950, s. 60; R. H. Bautier, "Les Relations Economiques des Occidentaux Avec Les Pays D'Orient, Au Moyen Age Points de Vue et Documents". Ed. R. H. Bautier, *Commerce Mediterraneen et Banquiers Italiens au Moyen Age*. Hampshire (1992) 263-331; S. Çavuşdere, "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar". *Tarih Okulu IV* (2009) 53-75; Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, s. 38; Marino Sanudo, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross, Liber Secretorum Fidelium Crucis*. Trans. P. Lock. Farnham 2011, s. 59.

⁴² Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 624, 625.

⁴³ Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s.39, 44, 46.

⁴⁴ Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç Dergisi*, S. 29, (2010), s.143,144.

⁴⁵ İbnü'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Mejjâfârikün ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 109.

⁴⁶ Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 197.

⁴⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 121

⁴⁸ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 218.

⁴⁹ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 218

göstermiştir. Evliya Çelebinin, verdiği bilgilere göre Diyarbakır'da, Hasan Paşa pazarı, Sipahi pazarı, Attarlar pazarı, Kuyumcular pazarı, Demirciler pazarı, Çilingirler pazarı, Dokumacılar pazarı, Cevahirciler (kuyumcular Darphanesi) pazarı, haffaflar (ayakkabı, terlik) pazarı, palanlar (semer, eğer) pazarı ve Gazzazlar (ipçiler, ip bükten, ibrişim yapanlar) pazarı gibi çok sayıda çarşılar ve pazarlar bulunurdu.⁵⁰

Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminden sanayi birikimi ve ekonomik yapısı ile ileri derecede gelişme gösteren Diyarbakır şehri, Osmanlı İmparatorluğu zamanında aynı şekilde bölgenin en büyük sanayi ve ticaret şehirlerinden birisi olmuş hatta kuyumculuktaki ünü ülke sınırlarını aşmıştı. Mevlana türbesinin gümüşten yapılmış tezyinli (süslemeli) ikinci kapısı, Hasan paşa tarafından Diyarbakır'daki kuyumcularda yaptırılmıştı.⁵¹ İbn Sa'id, Diyarbakır'ın Artuklular zamanında tüccarları ile ün yapmış ve iktisadi olarak gelişmiş bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden biri olduğunu belirtir.⁵²

3. SANAYİ

Anadolu Selçukluları zamanında Türkiye'de gelişen en önemli sanayi kollarından biriside dokuma sanayisidir.⁵³ Diyarbakır'da sanayinin gelişmesi ile beraber keten dokumaları ün kazanmıştı.⁵⁴ Şehirde yine halı, kilim, mefruşat (evin tabanına serilen halı, kilim), dokuma bezleri ve göçebeler için çadır üretimi yapılırdı.⁵⁵ Orta Çağlarda Diyarbakır bölgesiyle birlikte Erzurum ve Harput bölgelerinde toplam 12,000 kadar tezgâh ticaret için kumaş dokuyordu.⁵⁶

Diyarbakır'da yünden ve pamuktan elde edilen, elbiseler, atlaslar, yatak örtüleri ve ince işlemeli örtüler Bağdat'a ihraç edilirdi.⁵⁷ Yine burada kök boya ile hazırlanan sağlam bir kumaş cinsi olan sahtiyan, Venedikli ve diğer Avrupalı tüccarlar vasıtasıyla batı ülkelerine ihraç edilirdi.⁵⁸ Diyarbakır'da dokuma sanayisinden hariç günlük ihtiyaçlar için kullanılan kazak, yelek, başlık, eldiven, atkı, şal, havlu gibi dokuma ürünleri halk tarafından evlerinde küçük el dokuma aletlerinde veya ellerinde dokunurdu.⁵⁹ Diyarbakır'ın Selahaddin Eyyubi tarafından fethedilmesiyle depolardan çıkarılan dokuma ürünleri ile çeşitli ticaret malları ancak yedi yılda satılarak tükenebilmesi kentin sanayi ve ticaret bakımından ne kadar gelişmiş büyük merkezlerden biri olduğunu gözler önüne sermektedir.⁶⁰ Artuklular devrinde şehirde halı dokuma tezgâhlarının bulunduğu ve imal edilen halıların dünyaca meşhur olan Şiraz (İran) halılarına rekabet edecek derecede kaliteli idi.⁶¹ Bu halılar Sivas, Konya gibi büyük ticaret merkezleri ile çevre ülkelere ihraç edilirdi. Bölgenin diğer ticaret şehirlerine göre Diyarbakır, dokuma sanayi ürünleri bakımından doğunun büyük ticaret merkezlerinde ve Bağdat'ta yapılan ticarete en büyük paya sahipti.⁶²

Şehirde üretimi yapılan ve İslam dünyasında en çok aranan Sicilya işi olan keten elbiseler ile tiftikten üretilen kumaş, battaniye, çarşaf, mendil ile diğer dokuma ürünleri Artuklu ve Arap tüccarlar tarafından İslam coğrafyasına ihraç edilirdi.⁶³ Diyarbakır'da üretimi yapılan kılıç, gaddare, külünk, balta, ok, hançer, mızrak yalmanı, ok peykeni dünyaca ün kazanmış savaş araç gereçlerindendi. Üretimi yapılan silahlar ülke

⁵⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danişman), 6. Cilt, Zuhuri Danişman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.129.

⁵¹ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 60.

⁵² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s.373; Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 195.

⁵³ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 97-98.

⁵⁴ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.170.

⁵⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 299, 373; Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 33.

⁵⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 1024.

⁵⁷ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s.199.

⁵⁸ Şerafettin Turan, *Türk- İtalyan İlişkileri*, İstanbul 1990, s.105; Sezgin Güçlüay, *Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)*, s.1436.

⁵⁹ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 214.

⁶⁰ R. Stephen Humphreys, "XIII. Yüzyılda Eyyubiler, Memlûkler ve Latin Doğu", çev. Mustafa Kılıç, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1-2007, s.369.

⁶¹ Geniş Bilgi için Bkz., Oktay Aslanapa, Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıcından On altıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi, 2, İstanbul 1973; Tuncer Baykara, "XIX. yy'da Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25, 1969; Kâzım Dirik, *Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, Alâddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1938; Lydia Rasyon, "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", *Türk Kültürü*, Mayıs 1971, S.103.

⁶² Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 214, 215.

⁶³ Abdülhalık Bakır, "Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler", (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 101; Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 194.

içi ihtiyaçlar karşılandıktan sonra Avrupa, Kafkaslar, Rus, el-Cezire bölgesi ve İran'a satılırdı. Altın, mücevher ve gümüş yapmakta mahir kuyumcuları eşsizdi.⁶⁴

Artuklu Hükümdarı Melik Salih Nasıreddevle Mahmud zamanında Diyarbakır iç sarayında Cizreli Ebü'l-iz isimli bir mühendisin yaptığı, “*makınadan saz çalan insanlar, otomatik kaplar, ağzından şarap dökülün tavuz kuşları, su terazisi ve fiskiyeleler*” o dönemde Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin bilim-teknik olarak ne kadar geliştiğini ve bilim insanlarına verdiği önemi göstermektedir.⁶⁵

Anadolu Selçuklularında ticaretin yanında hayvan derileri ve yünü önemli ticari, sanayi unsurlarındandı. Hayvanların yününden ve derisinden üretilen sanayi ürünleri çeşitli ülkelere ihraç edilirdi. Bu dönemde özellikle Kayseri, Diyarbakır ve Kastamonu'da oldukça gelişen dericilik sektöründe üretilen sahtiyan, çanta, cilt, kösele, çizme, börk, eğer, meşin vb. ürünler⁶⁶ el-Cezireli, Kafkaslı ve Avrupalı tüccarlar aracılığı ile Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Avrupa ülkelerine satılırdı.⁶⁷ Şehirde bulunan güherçile imalathanelerinde üretilen gübreler Halep ve Trablus-Şam'a kadar ihraç edilerek şehir ekonomisine katkı sağlanırdı.⁶⁸

4. MADENCİLİK

Tarihsel süreçte Anadolu'daki en önemli bölgelerden bir tanesi Güneydoğu Anadolu olarak görülmektedir. Dicle ve Fırat ırmakları arasında kalan ve Mezopotamya olarak adlandırılan bu bölgede yer alan ve sulanabilen toprakların Anadolu'daki en erken yerleşmelerin bu coğrafyada gelişmesindeki ana etkenlerden biridir. Geniş tarım alanları ve su kaynakları yanında zengin maden kaynakları ile de dikkat çeken bölgenin sürekli olarak insan topluluklarını cezbediği anlaşılmaktadır. Diyarbakır ve çevresinde özellikle Ergani-Maden civarındaki bakır yataklarının Neolitik Dönemden itibaren aralıksız olarak günümüze kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır ki bazı araştırmacıların bu günkü Diyarbakır isminin de bakır madeni ile ilişkili olabileceği tezini savunmalarına neden olmuştur.⁶⁹

Diyarbakır civarında maden işletmeciliği ve işlemesi antik dönemde değil, hemen hemen her dönemde bilinen ve işlenen sanat dallarından birisidir. Şehirde bakır ve bronz madeninden çeşitli ürünlerin üretimi yapıldı. Selçuklular zamanında bölgede gelişme gösteren maden işletmeciliği, Artuklular zamanında başta Diyarbakır olmak üzere daha fazla gelişme göstermiştir.⁷⁰

Diyarbakır Ergani'de büyük miktarda bakır madeni bulunurdu. Bu madenlerin ne zaman işletildiği hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber Selçukluların bölgeye gelmesi ile madenleri işletmeye devam ettiği ve büyük oranda ekonomik gelir elde ettiği⁷¹ şehir hakkında bilgi veren vakfiyelerdeki demirciler ve kuyumculardan bahsedilmesinden anlaşılmaktadır.⁷²

Diyarbakır bölgesinde maden sanatı, salt antik dönemde değil, hemen her devirde önde gelen sanat dallarından biri olmuştur. Ortaçağdan beri bakır ve bronzdan değişik eşya üretiminin yapıldığı ilde, Selçuklu döneminde de, çok iyi işçiliği olan kaliteli ürünler yapılmıştır. Bu dönemdeki tunç ve pirinç örneklerin en erken temsilcileri, 11-12. yüzyıllara tarihlendirilen Güneydoğu Anadolu üretimi olan örnekler oluşturur.⁷³ Bölgedeki madencilik faaliyetleri bu coğrafyada önemli bir güç olan Artuklular döneminde de sürdürülmüştür.

Artuklular, Ergani'yi ele geçirdikten sonra, kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarında, üretimi artırarakla yetinmeyip, başka maden ocaklarını keşfederek onları işletmişlerdir.⁷⁴ Arap tarihçi Azimi 1122 yılında Maden'in hemen güneyinde bulunan Zülkarneyn Kalesi yakınlarında yeni bir bakır madeninin

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danişman), 6. Cilt, Zuhuri Danişman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.129; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 215

⁶⁵ İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikın ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (1992), (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 167,168; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374.

⁶⁶ Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 131.

⁶⁷ Yakup Şentürk, *Selçuklular'da İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1993, s. 46. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 49.

⁶⁸ Başak, “Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi”, s. 60

⁶⁹ Orhan Kavak, *Diyarbakır Ve Çevresinde Neolitik Dönem'den (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden*, *Diyarbakır Valiliği Dicle Üniversitesi Diyarbakır'da Tarım, Doğa Ve Çevre Sempozyumu 1-3 Haziran 2010*, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları Cilt III, Diyarbakır 2010, s. 369.

⁷⁰ O. Başak, “Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi”, s. 57, 59.

⁷¹ Faruk Sümer, *Yabancı Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 6.

⁷² Claude Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu*, (2000), (Çev. Erol Üyepazarıcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 122.

⁷³ Fulya Eruz, "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, s. 180.

⁷⁴ Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara 2002, s.410.

keşfedildiğini yazmaktadır.⁷⁵ 12. Ve 13. yüzyılda Horasan bölgesinde Herat ve Nişapur, Zengi döneminde Musul, Eyyubi döneminde Şam, Anadolu Selçukluları döneminde Konya, Artuklu bölgesinde de Diyarbakır ve Mardin olmak üzere, İslam dünyasında başlıca dört önemli maden yapım ve işleme merkezinin gelişim gösterdiği bilinmektedir.⁷⁶ Bu merkezlerde üretilen kazıma tekniği ile işlemeli gümüş, bakır ve altın kakmalı eserlerle, döküm tekniği ile yapılmış tunç ve pirinçten eserler, İslam maden sanatının en gözde örneklerini temsil ederler. 1333 yılında Anadolu'ya gelen Faslı ünlü seyyah İbni Batuta, seyahatnamesinde, Anadolu'da faaliyet gösteren başlıca maden sanat atölyelerinin arasında Diyarbakır'ı da zikretmesi, 14. yüzyılda da, Diyarbakır'ın önemli bir merkez olduğunu gösterir. Diyarbakır, sadece bir üretim merkezi olmayıp, aynı zamanda üretimi gerçekleştirilen madenlerin ihraç edildiği bir merkezdi. Uzun bir süre Doğu, Güneydoğu Anadolu, hatta Kuzey Suriye Bölgesinde bulunan birçok ünlü işliğin bakır ihtiyacı, Ergani'de üretilen bakırla karşılanmıştır.⁷⁷

Selçuklu çağı Anadolu'sunda madeni eşya üretim merkezinin Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Artuklu bölgesi, yaratıcı okulunun da Musul okulu olduğu, o dönemde yönetim merkezi olan Konya'nın ise, ikinci bir merkez konumunda olduğunun belirtilmesi,⁷⁸ Artuklu bölgesinin, maden sanatı alanında Anadolu Selçuklu çağındaki önemine işaret etmektedir.⁷⁹

Kaynaklar, Anadolu Selçukluları zamanında başta bakır olmak üzere, gümüş, demir ve boraks gibi birçok madenin işletildiğinden, bu madenlerden üretilen eşyaların da ihraç edildiğinden söz etmektedir. Günümüzde olduğu gibi Ergani, bu dönemde de en önemli bakır üretim merkezlerinden biriydi. Selçuklu ve Beylikler döneminde, Anadolu'daki önemli bronz işliklerin bulunduğu kentlerden biri olan Diyarbakır'da, Ortaçağ'dan beri geleneksel olarak bakır ve bronzdan⁸⁰ çeşitli eşya ve mutfak kaplarının üretimi yapılmıştır.⁸¹

Bakır madeni ile Hani'den çıkarılan demir, tarım aletleri, silah ve gemi yapımı için başta Mısır olmak üzere Suriye ve Irak'a ihraç edilerek bölge ekonomisine büyük oranda katkı sağlamaktaydı.⁸² El-Cezire bölgesi bakır, altın, gümüş, demir ve kurşun madenleri bakımından oldukça zengindi. Belirtilen bu değerli madenlerden hariç Diyarbakır yakınlarında sönmüş olan Karacadağ çevresindeki taş ocakları yoğun olarak işletilmekteydi. Şehir surlarının ve devlet binalarının yapımında bu ocaktan çıkarılan taşlar kullanılmıştı. Ayrıca bu ocaklardan çıkarılan taşlar özellikle ev yapımı için varlıklı kişilerce satın alınarak şehir ekonomisine katkı sağlanırdı.⁸³ XII. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da bronz ve pirinçten eşya üretimi yapan çok sayıda maden atölyeleri bulunmakta idi. Diyarbakır'da bulunan atölyelerde ise heykel, şamdan, silah, ayna, davul, kâse, çan, kemer tokası, mangal, saban üretimi yapılır ve şehir çarşısı pazarlarında halka arz edilirdi. Selçuklular zamanında bölgede maden sanatının ileri düzeyde geliştiği, Diyarbakır ve diğer Anadolu şehirlerinde ihtiyaçlar doğrultusunda farklı şekillerde üretimi yapılan silah ve ev eşyalarından anlaşılmaktadır.⁸⁴

Evlerde kullanılmak için gümüş, bakır ve demir madenlerinin yapımından elde edilen test (leğen), maşrapa, ibrik, su içme tası, vazo gümüşten sini, kaşık, süs eşyaları ve takılar üretilerek şehir pazarlarında satılırdı. Büyük ilgi gören bu ürünlerin fazlası komşu şehirlere ve devletlere ihraç edilerek farklı bölgelere de kullanıma imkânı bulmuştur.⁸⁵ Bağdat'ta Dicle Nehri üzerinde inşa edilen köprünün zinciri Diyarbakır-Hani de yapılmıştır.⁸⁶ Yakuti, Amid'in kuzeyine doğru olan Hani de demir madeninin bulunduğunu ve bu madeni ihraç etmek için üretim tesislerinin kurulduğundan bahsetmiştir. Buradan çıkarılan demir Müstevfi tarafından da zikredilmiştir.⁸⁷

⁷⁵ Oktay Belli – İ. Günday Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul 1993, s. 13.

⁷⁶ Zeki Tez, *Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır 1991, s. 181; Oktay Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt 0, Sayı 15, Yıl 2005, ss. 53 – 68.

⁷⁷ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 58.

⁷⁸ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul 2002, s. 398.

⁷⁹ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59.

⁸⁰ Oktay Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul 2004, s. 115.

⁸¹ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59.

⁸² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 224; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374; Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 197; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 216.

⁸³ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 216.

⁸⁴ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59, 60.

⁸⁵ Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 61, 62.

⁸⁶ İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 167, 168; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374.

⁸⁷ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Ed. Nihal Metin), (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), 1.Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 153,154.

XIII. yüzyılın ortalarında Türkiye’de bulunan Fransız rahip seyyah, Simon de Saint Quentin, Türkiye’de birçok bakır madenlerinin bulunduğu bahsetmiş ama nerelerde üretimi yapıp işlendiği hakkında pek fazla bilgi vermemiştir. Ancak bu tarihlerde Anadolu’da Ergani, Erzincan ve Kastamonu’ da bakır madeni çıkarılıyor ve bakırdan üretimi yapılan eşyalar ihraç ediliyordu.⁸⁸

Artuklu hükümdarı Hüsamettin Timurtaş 1147 yılında bakır madenini ziyaret ederek buradan aldığı bakır madeni ile ilk defa Artuklu sikkelerini bastırması ve üzerinde tarihi bulunmayan bu paralar günümüze kadar gelmiştir.⁸⁹ Artukluların, ekonomisini kendi politikaları çerçevesinde bağımsız olarak geliştirmesi üzerine kurdukları darphanede kendi adlarına para bastırıyorlardı. Mardin, Kızıltepe, Hısn-ı Keyfa ve Diyarbakır şehirlerinde para basmak için kurulan darphaneler güvenlik açısından maden ocaklarının yakınlarına kurulmuştur.⁹⁰ Osmanlı İmparatorluğunun bölgeyi hâkimiyeti altına alması ile birlikte bölgenin en büyük maden işletme atölyeleri yine Diyarbakır’da bulunmaktaydı. 1566 yılında yeniden inşa edilen Erciş kalesinin savunulması için Diyarbakır’daki bronz döküm atölyelerinde savaş topları dökülmüştür.⁹¹

5. TARIM

Araştırmacılar tarafından "Verimli Hilal" olarak adlandırılan bölgenin" içinde yer alan Diyarbakır, Yakın Doğu Neolitik uygarlıkları içerisinde ilklerin yaşandığı çok özel bir yere sahiptir. Yerleşik çiftçi yaşam biçimine geçiş evresinin yaşandığı en erken yerleşim birimlerinden biridir.

Diyarbakır ve çevresinde bol miktarda su kaynaklarının bulunmasından dolayı bölge ziraat açısından önem arz etmekteydi. Tahıl ürünleri ve meyve bol yetiştirilirdi. Mervaniler döneminde Diyarbakır’a hakim olan ve eskiden burada hamallık yapan İbn Dimne’nin hayatını anlatan kayıtlarda, şehirde çok fazla buğday ve un üretiminin olduğunu anlatmaktadır. Tahıl ve un üretimine bağlı olarak şehirde çok sayıda un değirmenleride bulunurdu.⁹²

Orta çağ İslam âleminin en önemli tarım ve ticaret merkezi olarak bilinen Diyarbakır’da Artuklu ekonomisinin büyük ölçüde gelir elde ettiği ticari kollardan biriside tarım ürünleridir. Şehir ve çevresinde yürütülen zirai faaliyetler kesintisiz olarak devam etmiş ve yetiştirilen tarım ürünlerinden ihtiyaç fazlası tahıl çeşitleri, meyve, fındık, fıstık, badem, pamuk, zeytin ticareti yapılarak komşu illere, Bağdat’a ve el-Cezire bölgesine ihraç edilmiştir. Bölgede yetişmeyen Hurma, susam, pirinç gibi tarım ürünleri Irak ve el-Cezire bölgesinden ithal edilirdi.⁹³

Diyarbakır’ın ortasında beş değirmeni çevirmeye gücü yetecek kadar güçlü su kaynağı bulunurdu. Bu sudan tarım veriminin artırılması için bostanlar ve bahçeler sulanırdı. Kazvini, Amid’in bir taraftan Dicle Nehri diğer bir taraftan olağanüstü bahçeler ile çevrili olduğundan bahsederken bu bilgileri doğrulamaktadır.⁹⁴ el-Cezire coğrafyasında Musul ve Harran’da hububat yetiştiriciliği daha fazla yapılırken Diyarbakır’da bol su kaynaklarından dolayı bostancılık, tarım ve meyveciliğin daha fazla yapılmasına önem verilmiştir.⁹⁵

Diyarbakır ve Malatya’da tarımdan daha fazla verim almak ve sulu tarımı yaygınlaştırmak için İlhanlı veziri Raşidüddin (1248-1318) zamanında bu şehirlerde su kanalları inşa edilmişti.⁹⁶ “1518 Tarihli Osmanlı tapu tahrir defterleri”nde Diyarbakır’da yetiştirilen buğday, pamuk, arpa, darı, mercimek, pirinç, nohut, kavun, karpuz gibi tarım ürünlerinden bahsedilmiştir. Osmanlılar zamanında, Ergani’de üzümden şarap üretildiği ve iç pazarlarda ticaretinin yapıldığı bu şarap en fazla Ermeniler tarafından tüketilirdi. Şehirde çok güzel ekmek pişirildiği şehre özgü büyük ve şirin kavunların meşhur olup bu kavunlardan halkın kendi ihtiyaçları doğrultusunda reçel yapıtığında bilinmektedir.⁹⁷

⁸⁸ Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 75,76; Hilal Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale 2018, s. 64.

⁸⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 224; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, s. 374.

⁹⁰ Bakır, “Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler”, s. 103.

⁹¹ Başak, “Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi”, s. 60, 61.

⁹² Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 212.

⁹³ Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 194; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 213.

⁹⁴ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 153.

⁹⁵ Ahmet Nurullah Özdağ, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 74.

⁹⁶ Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 60.

⁹⁷ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 211, 213.

Evliya Çelebi, Diyarbakır'da yedi tür taneli buğday yetiştiğini geniş ve verimli arazilerden, ekili dikili yerlerin ve mahsullerin fazla olmasından bahsetmiştir.⁹⁸ El-Cezire bölgesini de içine alan ve bereketli hilal denilen bölgede iklimine uygun ve sulamaya bağlı olarak diğer şehirlerinde de farklı tarım ürünleri yetiştirilirdi.⁹⁹

6. HAYVANCILIK

Geniş meraları bulunan Selçuklu Türkiye'sinde yoğun olarak Türkmenler küçükbaş hayvancılıkla uğraşırlardı. Bu hayvanlardan elde edilen gıda (süt,et) hariç yün ve deri gibi sanayi ürünlerinin ihtiyaç fazlası satılırdı. Anadolu'da küçükbaş hayvancılık, meraların genişliğinden dolayı en fazla doğu bölgesinde yapılırdı. İlhanlı veziri Raşidüddinin, Diyarbakır'da dahil olmak üzere Anadolu'daki çiftliklerinde iki yüz elli bin kadar koyununun olduğu bilgisi verilmektedir.

Diyarbakır sanayisinde işlenen deri ürünleri ile yünlü dokumalar doğu ülkeleri ve Avrupa'ya kadar ticareti yapılmıştır. Ham maddesi küçükbaş hayvan olan bu ürünlere bakıldığında genellikle küçükbaş hayvan yün ve derisinden üretildiği görülmektedir. Bu bilgilere bakıldığında Diyarbakır ve çevresinde Artuklular, Selçuklular ve Moğollar dönemi de dahil küçükbaş hayvan yetiştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu hayvanların canlı ticareti yapılarak el-Cezire bölgesi, Kafkaslar ve Suriye'ye ihracatı gerçekleştirilirdi.¹⁰⁰ Diyarbakır tarım ve hayvancılığı hakkında bilgi veren seyyahlardan olan Simeon, “*Amid Kebabının*” çok bilindiğini söylemiştir. Tavernier ise şehirde “*başka yerde yenilmeyecek kadar lezzetli etlerin*” olduğunu ve güvercinlerinin Avrupa güvercinlerine göre daha büyük ve etinin lezzetli olduğunu belirtmiştir. Osmanlılar zamanında küçükbaş hayvancılığın yanı sıra arıcılık ve bal üretimi de Diyarbakır'da yapılırdı.¹⁰¹

7. SONUÇ

Anadolu Selçuklu devleti Diyarbakır şehrini feth ettikten sonra Artuklulardan beri süre gelen sosyal, kültürel ve üretim faaliyetlerini devam ettirmiştir. Selçuklularla beraber başta Diyarbakır ve Mardin olmak üzere bölgede bazı şehirler ticari olarak gelişme göstermiştir. Selçukluların uyguladığı barışçıl siyaset ve denge politikası kısa sürede şehri cazip ticaret merkezi haline getirmiştir. Eski çağlardan beri el- Cezire bölgesinin en büyük ticaret ve kültür merkezlerinden biri olan Diyarbakır, günümüzde dahi çevresinde eski önemini kaybeden bazı şehirlere rağmen hala bölgede güncelliğini koruyan önemli ticaret ve kültür merkezidir.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, G. Ebû'l Ferec (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I., (Çev. E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Akçay Atakan ve Özbilen, Serdar (2018). “Yeni Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi Ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 15, Bahar/Spring, ss. 537-563.

Akdoğan, Hatice Tuğba (2014). *Ammianus'un Karadeniz Tasviri Ammianu Descriptio Ponti Euxini* (Ammianus Marcellinus Rerum Gestarum Kitap XXII, Bölüm 8), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Aksoy, Fatih (2019). “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri”, *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, (Haziran 2019), s. 220, 221.

Marcellinus, Ammianus (1963). *The History*, (Çev.: J. C. Rolfe), XVIII/8-10, s. 63-469 ve XIX/1-8, ss. 471-511.

Aslanapa, Oktay ve Yusuf Durul (1973). *Selçuklu Halıları, Başlangıcından On altıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi, 2, İstanbul.

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.139.

⁹⁹ Canan Kuş, “Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ 2013, s. 635.

¹⁰⁰ Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 619; Y. Bedirhan, “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C.9, S.5, (Bahar 2014), s.378; Kaya, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret, s.126.

¹⁰¹ Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 211, 213.

- Bakır, Abdülhalık (2006). “Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin.
- Bal, M. Suat (1998). *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Başak, Oktay (2010). “Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.15, s. 55.
- Bautier, R. H. (1992). “Les Relations Economiques des Occidentaux Avec Les Pays D’Orient, Au Moyen Age Points de Vue et Documents”. Ed. R. H. Bautier, *Commerce Mediterranéen et Banquiers Italiens au Moyen Age*. Hampshire, pp. 263-331.
- Baykara, Tuncer (1969). “XIX. yy’da Anadolu’nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25.
- Bedirhan, Y. (2014). “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C.9, S.5, s.378.
- Bedirhan, Y. (2016). “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43,(Nisan 2016), ss. 623-624.
- Belli Oktay ve İ. Günday Kayaoğlu (1993). *Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul.
- Beysanoğlu, Şevket (1998). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1.C, 3. Baskı, Ankara.
- Beysanoğlu, Şevket (2003). *Diyarbakır Tarihi*, Ankara.
- Boran, Ali ve Razan Aykaç (2019). “Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kale”, *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.* (42): ss. 273-282.
- Bozkuş, Mehmet Ali (2016). “Ortaçağ Alanya’sında Ticaret ve Ticari Yollar”, *PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi* · Vol II, ss. 209-223.
- Cahen, Claude (2012). *Osmanlılardan önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çalışkan, Hilal (2018). *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale.
- Çavuşdere, S. (2009). “Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar”. *Tarih Okulu IV*, ss. 53-75.
- Dirik, Kâzım (1938). *Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, Alâddin Kırıl Basımevi, İstanbul.
- Dumlupınar Alican, Songül (2019). *Orta Çağda Âmid (Diyarbakır)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Adıyaman. ss. 31-37.
- El-Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (1987). *Fütuhu'l-Büldân*, (trc., M.Fayda), Ankara.
- Eruz, Fulya (2004). "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul.
- Eskikurt, Adnan (2014). “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, Güz, ss.15-40.
- Çelebi, Evliya (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul.
- Fleet, K. (2009). *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev. Ö. Akpınar, İstanbul.
- Göyünç, Nejat (1994). “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, s. 466.

- Güçlüay, S. (2000). Tarihte Ticareti Etkileyen Unsurlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı (126), 42-43, İstanbul: TDAV Yayınları.
- Güçlüay Sezgin (2007). “Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları”, (IX-XIV. Yüzyıllar), 38. ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.2007, Ankara, Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi = International Congress of Asian and North African Studies, 10-15,2007, Ankara, Papers, History and History of Civilizations, cilt: III, ss. 1429-1436
- Günel, Gökçe (2010). “Anadolu Selçuklu Dönemin de Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç Dergisi*, S. 29, s.143,144.
- Güngörmez, Zeynep (2016). “Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)*, Cilt/Volume: II, Sayı/Issue: 4, ss. 87-105.
- Hitti, P. K. (2000). *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc., S. Tuğ), İstanbul 1980, I, s. 218; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (trc., Mehmet Özyay), İstanbul.
- Humphreys, R. Stephen (2007). "XIII. Yüzyılda Eyyubiler, Memlükler ve Latin Doğu", çev. Mustafa Kılıç, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1-2007, s.369.
- İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî er-Rugadî el-müştehir bi-İbn Bîbî el-Müneccime (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk Name) I, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Kesîr, İmâmeddin İsmail b. Ömer b. Kesîr (1966). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, Beyrut.
- İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali (1992). *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1979). *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, Beyrut.
- İnalçık, Halil (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yayınları, İstanbul.
- Kavak, Orhan (2010). “Diyarbakır Ve Çevresinde Neolitik Dönem’den (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden”, *Diyarbakır Valiliği Dicle Üniversitesi Diyarbakır’da Tarım, Doğa Ve Çevre Sempozyumu 1-3 Haziran*, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları Cilt III, Diyarbakır.
- Kaya, Mustafa (2004). *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya.
- Kaya, Selim (2019). “Artuklularda İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart*, ss.67-85.
- Kayaoğlu, İsmet (1981). “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, s. 364.
- Korkusuz, M. Şefik (2003) *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul.
- Kuş, Canan (2013). “ Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput’un Yeri ve Önemi”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ, s. 635.
- Mazaheri, A. (1972). Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul,
- Nayır, Şehmuz Nayır (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Nuroğlu, Berrin (2004). *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, , (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon.
- Özcanlı, Mehmet (2018). “Unesco Kültür Mirasında Diyarbakır Surları”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, Vol:4 Issue:24 pp:5106-5115.

- Özdal, Ahmet Nurullah (2016). *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Parla, Canan (2005). “Surları Ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti”, *ODTÜ MFD*, (22/1), ss. 57-84.
- Pilotti, Emmanuel (1950). *L’Egypte Au Commencement Du Quinzieme Siecle D’apres Le Traite d’Emmanuel Pilotti De Crete* (Incipit 1420). Ed. P. H. Dopp. Kahire.
- Rasony, Lydia (1971). “Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”, *Türk Kültürü*, Mayıs, S.103.
- Ritter, Carl (1844). *Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI.*, Berlin.
- Sanudo, Marino (2011). *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross, Liber Secretorum Fidelium Crucis*. Trans. P. Lock. Farnham.
- Sayrafi, H. (1970). *Nüzhetü’n-Nüfûs ve’l-Ebdân, I*, (thk. Hasan Habeşî), Kahire, Matbaatü Dârü’l-Kütüb, Mısır.
- Strange, Guy Le (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Ed. Nihal Metin), (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (1985). *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, Yakup (1993). *Selçuklular’da İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (2008). *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tavernier, Jean Baptiste (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*, (Editör Stefanos Yerasimos, Çeviren T eoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Tez, Zeki (2005). *Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır 1991, s. 181; Oktay Başak, “Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt 0, Sayı 15, ss. 53 – 68.
- Tızlak, Fahrettin (2002). "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara. s.410.
- Tirhanî, Ebu Bekr-i (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (2014), (Çev. Mürsel Öztürk), T.T.K, 1.C, 3. Baskı, Ankara.
- Tuncer, O. C. (2002). *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara.
- Turan, Şerafettin (1990). *Türk- İtalyan İlişkileri*, İstanbul.
- Unger, E. (1928). “Amida” mad., *Reallexikon der Assyriologie*, C. I., Berlin. Varlık Yayınevi.
- Yıldırım, Nurgül (2012). “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, Ankara, ss. 93-110.
- Yinanç, Mükrimin H. (1976). “Diyarbakır”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 4. Baskı, C. 21, İstanbul.